

Jordfaste mindesmærker i Danmarks yngre vikingetid

Af Else Roesdahl

1. Indledning

Vikingetiden er en af de perioder i Danmarks historie, hvor særlig mange fornemme jordfaste mindesmærker blev rejst. Med mindesmærker menes her fysiske konstruktioner/anlæg, som er rejst og givet den pågældende udformning for at mindes en afdød mand eller kvinde (eller en levende person) og bidrage til at fastholde og styrke vedkommendes og familiens eller fællers prestige, ære, omdømme, ry og – for broers vedkommende, i kristen tid – måske også for at lette vejen til Paradis. I bredere forstand rejses og rejstes mindesmærker også tit som politiske, kulturelle eller religiøse budskaber og kan med deres udformning være ideologisk baserede reaktioner på tidens store spørgsmål.

Der var adskillige typer af mindesmærker. Foruden fornemme begravelser er der runesten, billedsten, skibssætninger, høje, broer og sammensætninger af de nævnte, samt borge og kirker. Der er stor forskel på størrelser, og nogle mindesmærker havde tydeligvis national appel, mens andre har haft regional eller lokal betydning. Fornemme haller og skibe kan også opfattes som en form for mindesmærker, men de diskuteres ikke her.

Dendrokronologien har i de senere årtier givet en række præcise dateringer, som dog langt fra dækker alle mindesmærker. Men selv om der stadig er usikkerheder, hvad angår den nøje datering af mange, er

der ikke tvivl om rammedateringerne eller om, at de største og prægtigste mindesmærker er rejst af Harald Blåtand i 900-årenes midte og anden halvdel. Det officielle religionsskifte fandt sted i hans kongetid, i 965 eller meget tæt derpå.

Der kendes kun få mindesmærker fra ældre vikingetid. De vigtigste er Bådkammergraven i Hedeby og Ladbygraven på Fyn; begge er mandsgreve med rigt gravgods markeret af en høj og formentlig fra henholdsvis 800- og begyndelsen af 900-årene.¹ Det store boom i mindesmærker er fra religionsskiftets tid. Dette boom tog sin begyndelse lidt før eller ved midten af 900-årene og varede til århundredets sidste årtier, idet dog runesten fortsat blev rejst godt ind i første halvdel af 1000-årene, i alt fald i nogle egne af landet. Nogle mindesmærker er klart hedenske, andre er klart kristne, og nogle rækker over begge religioner. Mindesmærkerne fra hedensk tid synes at være bearbejdede af ældre typer. Med kristendommen ændredes efterhånden de typer, som var i brug.² Men bortset fra runesten kendes kun få mindesmærker (nogle kirker) fra første halvdel af 1000-årene. Her synes altså at være »et hul«, set i forhold til den foregående tids ekstravagante udfoldelser. Fra og med anden halvdel af 1000-årene rejstes igen mange mindesmærker i Danmark, især kirker.

I nogle tidsrum rejstes altså åbenbart mange mindesmærker og i andre få. Nogle typer af mindesmær-

ker er desuden klart koncentreret i bestemte dele af det daværende danske rige, mens andre fandtes i alle landsdele. Der tegner sig således nogle mønstre, når mindesmærkerne anskues samlet og ikke hver for sig, som det normalt har været tilfældet, ikke mindst hvad angår runesten. Disse mønstre giver indgange til en bedre forståelse af alle mindesmærkerne, og hvorfor de blev rejst.

Nedenfor skal især yngre vikingetids mindesmærker og deres baggrund diskuteres i lyset af bl.a. den kulturelle og politiske kontekst, regionale forskelle i riget – som bestod af flere »lande«, samt i lyset af arkæologiske analogier og socialantropologiske observationer og teori.

2. Nogle teorier og forklaringsmodeller

Anlægges et langt og bredt perspektiv i tid og rum, er der mange fællestræk bag rejsning af mindesmærker.³ Mange er således knyttet til død og begravelse, religion, lov og landskab. Mindesmærker er også knyttet til magt – i et større eller mindre område, mange har et politisk budskab, og markante mindesmærker er ofte provokeret af udfordringer og trusler mod den bestående orden.

Hvad angår mindesmærkers form, er det almindeligt, at de rummer elementer af noget »gammelt«, der kan være sat sammen på en ny måde og evt. udviklet og ændret uden at miste genkendeligheden. Herved skabes associationer til fortiden, og der signaleres tradition og legitimitet, noget »rigtigt«. Der kan også bevidst skabes helt nye traditioner med kulturelt eller politisk nyttige betydninger for samtidens magthavere, evt. ved en ny sammensætning af elementer fra fortiden og/eller fjerne lande. Socialantropologien kan vise mange eksempler herpå. Sådanne innovationer kan, hvis de er vellykkede, hurtigt

udvikles til traditioner, der lever videre, så længe de er brugbare. Hvis en sådan ny type af mindesmærke derimod ikke bliver del af områdets tradition, vil man i arkæologien opfatte den som atypisk. Overføres tanken om »nye traditioner« til f.eks. runesten i Skandinavien som helhed (hvor runestensrejsning var særlig moderne til forskellig tid i forskellige regioner) eller til høje og skibssætninger (der jo kendes meget langt tilbage i tid) – så åbner det op for, at mindesmærker kan betyde forskelligt til forskellige tider og på forskellige steder og have forskellige tilknyttede ritualer.

Det er også en generel observation, at behovet eller ønsket om at rejse mindesmærker varierer i forhold til forskellige parametre. De skal »samle« og give identitet og legitimitet i forhold til begivenheder, ændringer, personer, grupper, regioner eller riger. I stabile perioder er behovet ikke særlig stort. Det modsatte gælder perioder med kulturelle, samfundsmæssige eller politiske opbrud – tit bruges ordet »stress«. Det kan f.eks. være et religionsskifte eller skred i samfundsordningen, hvor gamle værdisystemer udfordres og ændres; eller et dramatisk magtskifte med et nyt dynasti eller en ny gren af kongefamilien på tronen; eller stærkt politisk og militært pres fra nabolande. Behovet for at rejse mindesmærker kan også være forskelligt på en given tid i forskellige regioner af et rige, som f.eks. det danske rige i vikingetiden. Eller man valgte måske forskelligt i forskellige regioner eller »lande«, hvad angår former for mindesmærker. Det betyder, at det også er vigtigt at definere perioder og områder, hvor mindesmærker ikke er særlig synlige samt at være opmærksom på, at en type måske ikke eller kun yderst sjældent er bevaret – som billedtæpper – eller at mindesmærker ikke behøver at sætte sig materielle spor – som bl.a. skjalde-

digte, historier, store gæstebud og gravøl (se Judith Jesch's artikel i dette bind).

3. Historisk-politisk kontekst – Danmark

Yngre vikingetid defineres her bredt som tiden fra ca. 950 og godt et århundrede frem, men der bliver også trukket nogle linjer ind i ældre middelalder for at få tilstrækkeligt perspektiv.⁴ Da mindesmærker er klart forbundet med magt, er den geografiske ramme det daværende danske rige. Lidt før 950 var et nyt dynasti kommet til magten og sad fast på tronen, bortset fra i årene 1042-47 og med nogle usikre år lige derefter.

Det pågældende tidsrum omfatter hedenskabens sidste tid, det officielle religionsskifte i ca. 965, samt den reelle indførelse af kristendommen som landets fælles religion. Religionsskiftet medførte efterhånden grundlæggende ændringer, hvad angår accepterede former for mindesmærker. Men samfundet så også mange andre sociale, kulturelle, økonomiske og politiske forandringer og udfordringer i 900-årene; selve religionsskiftet må ses som en konsekvens af alt dette. Der kom generelt stærkere forbindelser med Europa og stærkere påvirkninger derfra; der kom nye byer, ny dragtskik og nye retninger i kunsten; der udvikledes specialiserede skibe til henholdsvis fragt/handel og til krig/persontransport; nye opfattelser af kongemagtens indhold og rettigheder blev afprøvet; osv.

Politisk og militært var der gennem hele perioden skiftende alliancer, konfrontationer og kampe med norske, svenske og slaviske fyrster. Men i 983 afsluttedes et halvt århundredes gentagne kampe og konfrontationer med det mægtige tyske rige. Et oprør mandede ud i Harald Blåtands død ca. 987 og sønnen Svend Tveskægs overtagelse af tronen. Harald Blåtand, søn af Gorm den Gamle, havde da været konge i hen ved 30 år.

Fra begyndelsen af 990'erne fulgte en storm af danske togter mod England og Knud den Stores endelige erobring af hele landet i 1016. Herpå havde England og Danmark en fælles dansk konge fra senest 1018 til 1042 (undtagen i årene 1035-40), og mange danske fandt fornemme og lukrative embeder og store indtægter derovre. I nogen tid efter 1042 var der fortsat stor dansk-nordisk indflydelse og tilstedeværelse i England og politisk ustabile forhold her. I 1066 tog Vilhelm Erobreren magten, hvilket reelt blev slutningen på de danske Englandseventyr. Efter 1042 fulgte politisk urolige år Danmark, indtil Svend Estridsen (konge 1047-74) efterhånden fik stabiliseret sin kongemagt. En stor indre udvikling og mange reformer fandt sted i hans senere tid. For både konge og aristokrati kom Danmark igen i fokus.

4. Typer af mindesmærker omtalt på runesten

På datidens danske runesten, hvoraf langt hovedparten er rejst fra midten af 900-årene og indtil 1020'erne eller lidt senere,⁵ findes betegnelser for næsten alle de typer af mindesmærker, der kendes arkæologisk:⁶ *stin* (sten, runesten, i ental eller flertal; mange eksempler); *skaiþ* (skibssætning; et eksempel, Tryggevælde); *høgr* (høj; fire eksempler); *bro* (tre eksempler og to mulige) og *kuml* (i ental eller flertal; 22 eksempler fra tiden efter ca. 925; om betydning se nedenfor); *kirkia* (kirke; en sten, Lund). Næsten alle runesten er flyttet fra det sted, de blev rejst, men i og nær Jelling findes alle de nævnte monumenttyper (hvis Raving Enge-broen inddrages), mens der i Bække i Midtjylland, Glavendrup på Fyn (fig. 1) og Tryggevælde på Sjælland (fig. 2) findes eller konkret omtales både runesten, høj og skibssætning. Bortset fra på Tryggevælde-stenen nævnes også ordet *kuml* på sten fra disse lokaliteter.⁷

Fig. 1. Skibssætning, runesten og høj i Glavendrup på Fyn. 1. halvdel af 900-årene. Skibssætningen er ca. 60 m lang. I stæven står runestenen på en lille høj. Mindesmærket er rejst for en stormand ved navn Alle af hans sønner og hustruen Ragnhild. Runerne er ristet af en mand ved navn Sote og vies til guden Thor. Med de 210 runer har stenen den længste indskrift på en dansk runesten. Højde 188 cm over jorden. Foto: ER 1997.

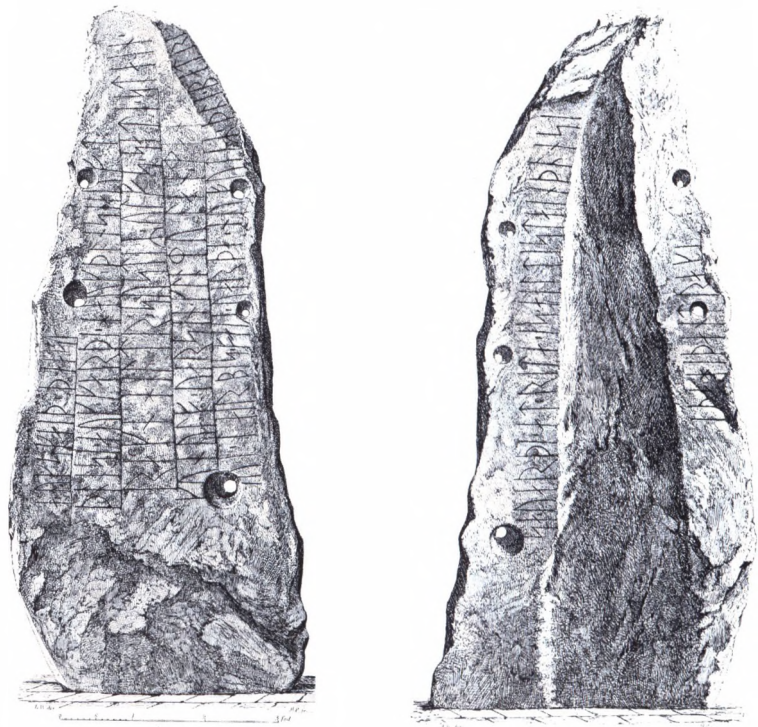

Fig. 2. Tryggevælde-stenen, Sjælland. 1. halvdel af 900-årene. Dens oprindelige plads er ukendt, men indskriften nævner både sten, høj og skibssætning. Stenen er rejst af en Ragnhild, som formentlig er den samme, som er nævnt på Glavendrup-stenen, for hendes mand Ulf. Hun så været gift både på Sjælland og Fyn. Stenen selv er godt 3,25 m høj og af opsigtvækkende form. De fem huller er yngre end runeindskriften, og deres formål er ukendt. Stenen er nu på Nationalmuseet. Efter: Wimmer 1893-1908.

Ordet *kuml* (i flertal) er tolket dels som et mindesmærke bestående af flere rejste sten, gerne en eller flere runesten sammen med en eller flere ikke-beskrevne sten, og dels som et mindesmærke/dødeminde, der kan omfatte flere enheder af forskellig type, og dels om selve runestenen mærket med runerne.⁸ Betegnelsen kendes fra både klart hedenske og klart kristne sten. Af de 22 runesten er 14 fra Jylland (heraf to fra Hedeby, tre fra Jelling og resten fra Nordøstjylland), 1 er fra Fyn, 1 fra Lolland, 6 fra Skåne og ingen fra Sjælland. De to Hedebysten og sandsynligvis også Tryggevælde- og Glavendrup-stenene (og anlæggene) er fra lidt før midten af 900-årene. De øvrige er »runologisk« yngre. 13 jyske sten og den fra Lolland har indskrifter af »Jelling-type«, og indskriften på én jysk sten (Skjern 2) og alle seks fra Skåne er af typen »efter-Jelling«. Glavendrup (og Tryggevælde) er af typen »før-Jelling«. Marie Stoklund har imidlertid understreget problemerne med absolutte dateringer i forhold til disse typer.⁹

En samlet arkæologisk-runologisk og kulturtopografisk undersøgelse af alle disse lokaliteter ville være interessant.¹⁰ På basis alene af ovenstående er det for optimistisk at drage egentlige konklusioner om rejsning af mindesmærker i de forskellige landsdele. På den anden side svarer tendenserne fint til, hvad der kan udledes af mindesmærkerne selv – både kronologisk og hvad angår typer og fordeling i riget.

5. Synlighed. Kvinder og mænd

Mindesmærkerne blev selvsagt opført på steder, hvor de kunne ses af mange. Der findes ingen samlet undersøgelse over mindesmærkers placering, men det fremgår alligevel klart, at de stod prominent i landskabet og for runestens vedkommende især, hvor mange mennesker kom forbi. Store mindesmærker

blev aktører i landskabet og udgangspunkt for forståelser af magt, historie og myter.¹¹

Kønsbestemmelser af mange begravelser samt runestensindskrifternes navne viser, at både mænd og kvinder fik og rejste store mindesmærker.¹² Der er ari-

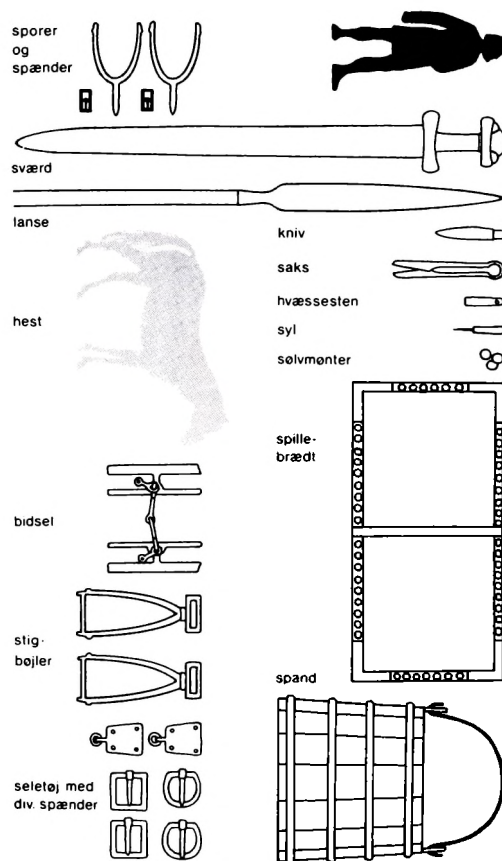

Fig. 3. Gravgods fra ryttergrav fra Brandstrup, Nordøstjylland. Efter Roesdahl 1983. Tegning: Flemming Bau.

stokratiske begravelser, også med høj, for begge køn. Runesten er rejst af og for begge køn, dog langt de fleste af og for mænd og kun en, i Sønder Vissing, af og for en kvinde. Skibssætninger er ifølge runestensindskrifter rejst både af og for kvinder og mænd. Kirker er rejst af både mænd og kvinder. De få danske runesten, som nævner broer, er rejst af mænd. Men da runesten i Norge og især i Sverige fortæller, at mange broer her er opført af kvinder,¹³ kan nogle broer i Danmark fra sen vikingetid vel også være opført af kvinder. Borgbyggeriet skyldes utvivlsomt kongen, altså en mand.

6. Aristokratiske begravelser af senhedensk type og runesten

I den sene hedenske tid opstod der i dele af landet en ny gravskik for aristokratiets kvinder og mænd, henholdsvis vognfadinggrave og ryttergrave med rigt udstyr. Nogle var dertil nedsat i tømrede kamre og markeret af en høj.¹⁴ Denne gravskik opstod formentlig i første halvdel eller ved midten af 900-årene og klingede langsomt ud efter kristendommens indførelse; sådanne grave kan forekomme indtil århundredets sidste årtier. Som eksempler kan f.eks. nævnes Stengade på Langeland, Thumbby-Bienebek ved

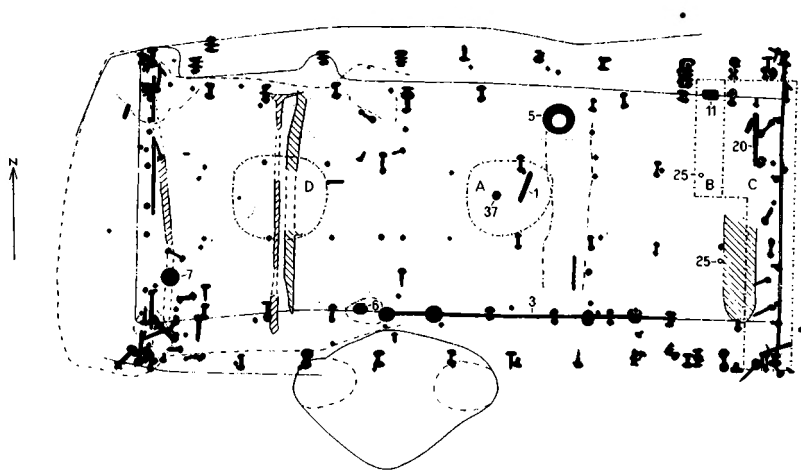

Fig. 4. Til venstre: plan af kvindegrav i vognfading, Fyrkat grav 4, Nordøstjylland. Svage spor af den døde er markeret med stiplede linje. Numre angiver gravgods. Af vognfadingen er nagler og andre jerndele indtegnet. Gravskikken er senhedensk, men begravelsen fandt sted omkring 980, altså 15-20 år efter kristendommens officielle indførelse. Efter Roesdahl 1977, fig. 86. Tegning Orla Svendsen. Til højre: Rekonstruktion af graven. Ifølge Price var den døde en sejdkvinde. Efter Price 2002, fig. 3.23. Tegning: Þórhallur Thráinsson.

Hedeby, Brandstrup, Hvilehøj og Fyrkat i Nordøstjylland (fig. 3-4). Fra Søllested på Sydvestfyn kendes en særlig fornem grav med køreudstyr. Kong Gorms grav i Jellings nordhøj er det mest monumentale eksempel på en ryttergrav under høj. Den lidt yngre Mammen-grav i Midtjylland er formentlig en sen og særlig variant.

Ryttergravene var utvivlsomt nært knyttet til forestillinger om Odin og krigerdødsriget Valhal. Om forestillingerne bag aristokratiske kvinders gravskik vides ikke meget, da skriftligt overleverede oplysninger om deres dødsrige er yderst få. Samlet set må disse grave, ligesom skibssætninger, høje, tømrede kammergrave og thorshamre m.v. repræsentere en hedensk reaktion

mod den fremtrængende kristendom. Gamle ideer er taget op igen og givet en ny udformning passende til tiden, og nogle begravelser er anlagt i ældre høje, hvilket sandsynligvis også er en markering af bånd til fortiden og vægt på traditioner. Imidlertid slog gravskikken kun igennem i nogle dele af landet. Det var især i Jylland og på Langeland, mens der i Skåne og på Sjælland var næsten ingen og på Fyn kun moderat interesse herfor (fig. 5-6).

Sådanne begravelser med tilhørende ritualer og ceremonier må ses som mindesmærker for områdets – og sikkert tit lokalområdets – aristokrati. Det er derfor fristende at opfatte det runestens-boom, der fandt sted i anden halvdel af 900-årene, som en ny tids »er-

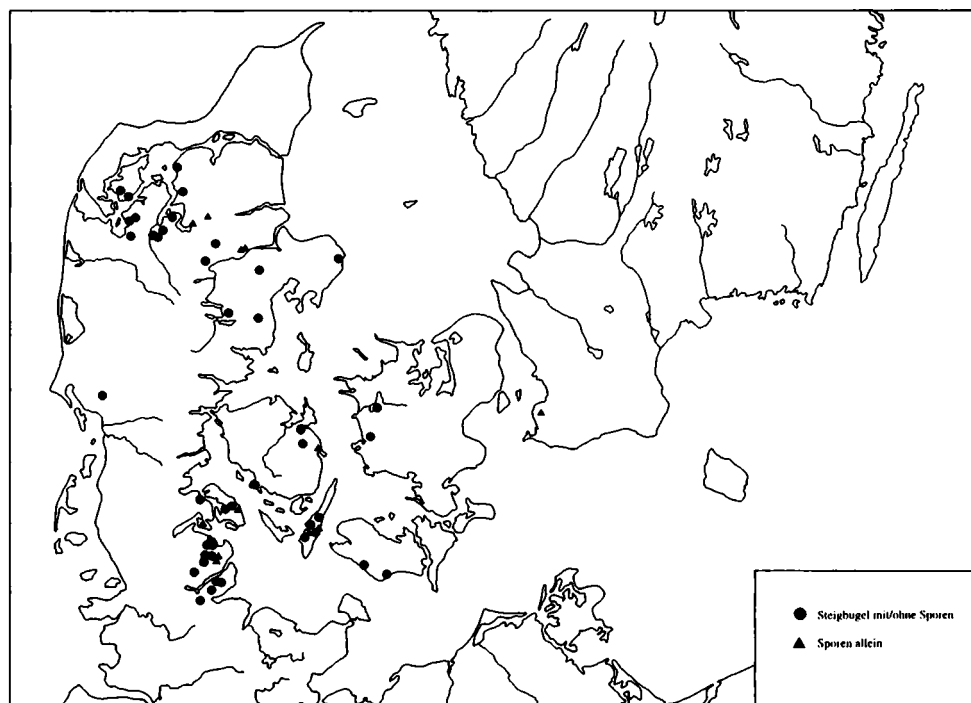

Fig. 5. Udbredelsen af ryttergrave.
Efter: Pedersen 2002 fig. 4.

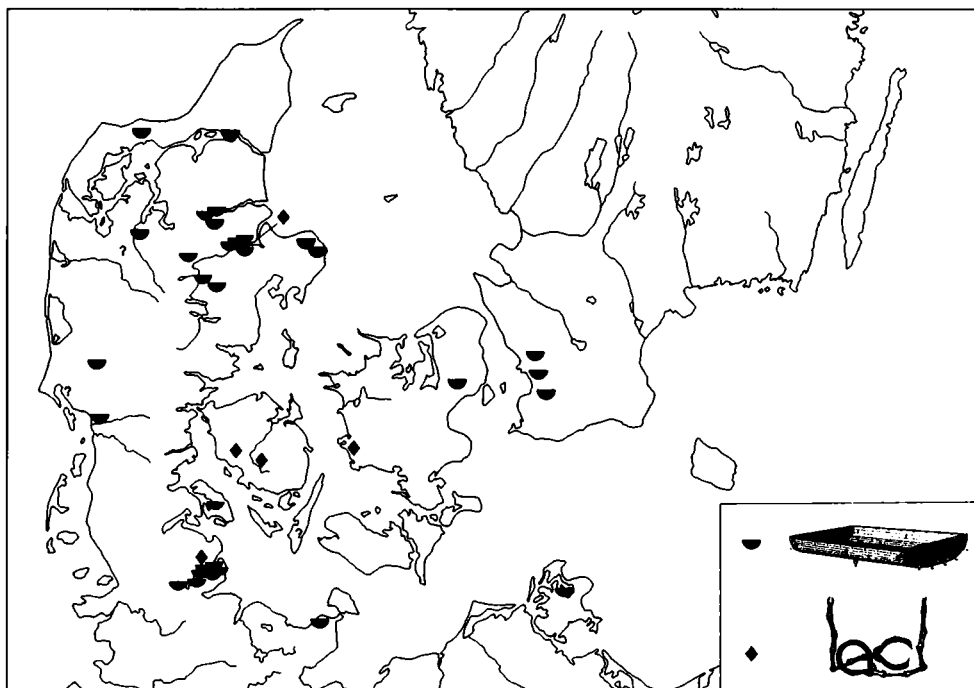

Fig. 6. Udbredelsen af grave med vognfading og vognkæder. Efter: Pedersen 2002, fig. 6.

statning« af sådanne begravelser – altså at mange af dem, som mindes på runestenene (fig. 7), tilhører samme slægter eller er efterkommere af dem, der ligger i rytter- og vognfadinggravene. Det støtter tanken, at den geografiske udbredelse af runesten (fig. 8) i grove træk svarer til udbredelsen af disse grave: hovedudbredelsen er i Jylland; dog er der også mange runesten i Skåne. Mange runesten må være lokale mindesmærker (se Gunhild Øby Niensens artikel i dette bind). Men ideen om dødemindet var ændret, for runesten er normalt ikke knyttet til selve graven, selv om det også forekom i Danmark. De blev oftest rejst, hvor de kunne ses af flest: ved vigtige veje, vadesteder og på samlingspladser.¹⁵

De mange danske runesten fra denne periode udtrykker formentlig også behov for bånd til fortiden, for runesten blev rejst sporadisk allerede i ældre vikingetid. Men nu blev runestensrejsning en udbredt tradition i bestemte egne af Danmark – og spredtes derpå til egne af Norge og Sverige, hvor betydningen imidlertid kan være tilpasset lokale behov.

På Sjælland og tildels på Fyn, hvor der kun er få runesten fra denne tid, var der åbenbart intet særligt behov for mindesmærker, i alt fald ikke af disse typer. Var konfrontationerne mellem hedenskab og kristendom mindre her end i Jylland? Var der en mindre følelse af opbrud i tiden (mindre »stress«) og derfor mindre behov for mindesmærker? Var behovet for

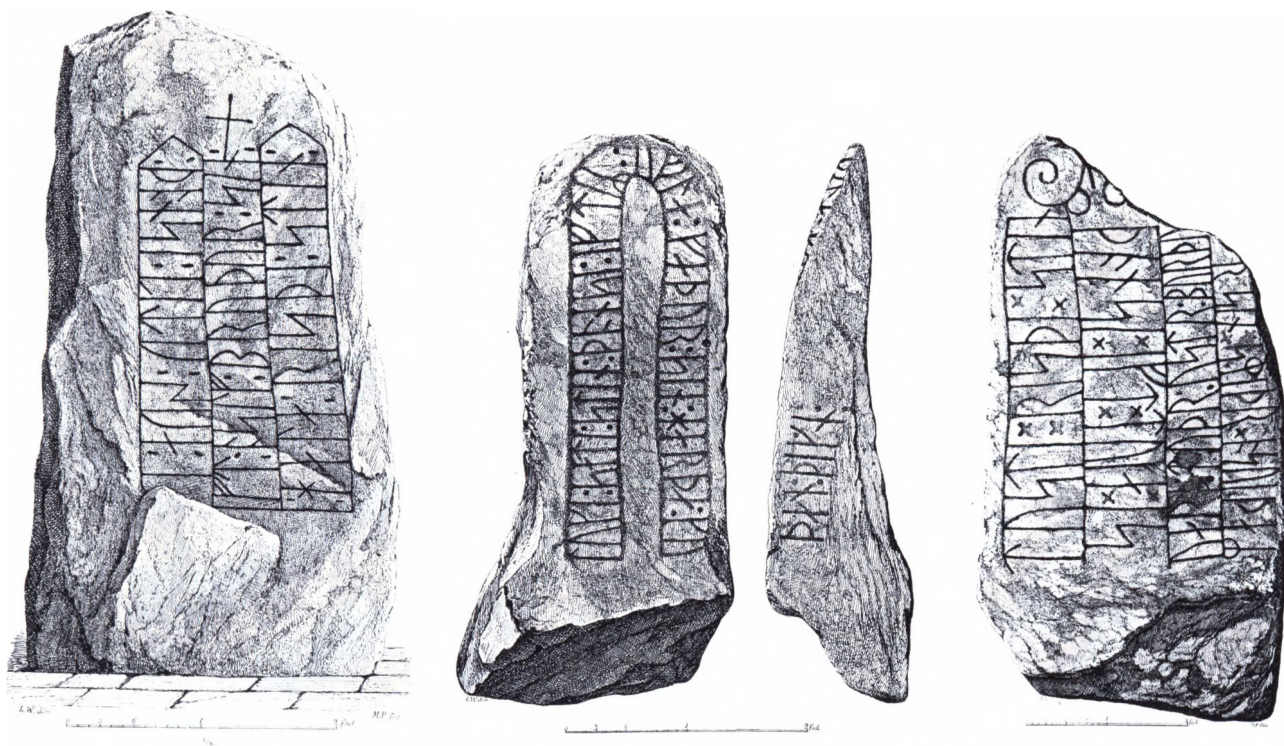

Fig. 7. Tre af de mange runesten fra Nordøstjylland: Kolind på Djursland (DR 108), Glenstrup (DR 123) og Vester Tørslev (DR 124), begge lidt syd for Hobro. De er alle rejst af en mand til minde om en mand, henholdsvis en bror, en far og en bror. Kolindstenen er knap 2 m høj, de andre ca. 1,5 m høje. Efter: Wimmer 1893-1908 nr. 15, 52 og 48.

lokal og regional identitet mindre her? Eller valgte man andre former for mindesmærker? Manglen på rigt udstyrede grave og runesten kan i alt fald ikke skyldes fattigdom på øerne.

7. Mindesmærkerne i Jelling: paralleller og baggrund – og Lejre

De fornemste, vigtigste og bedst bevarede af vikingetidens mindesmærker ligger som bekendt i Jelling (fig. 9)

og er via to runesten, hvis indskrifter som nævnt omfatter ordet *kuml*, knyttet til Harald Blåtand og forældrene, kong Gorm og dronning Thyre.¹⁶ Det er første gang kongenavne kan forbindes med bevarede *in situ* monumenter (en konge, Sigtryg, er nævnt på to lidt ældre runesten i Hedeby)¹⁷. Fragmentet af en tredje runesten fundet i kirkegårdsdiget i Jelling kan ikke knyttes til kendte personer eller monumenter og kan være bragt til stedet andetsteds fra.¹⁸

Fig. 8. Runesten i Danmark fra tiden ca. 900-1025 (1050). Fem sten ældre end ca. 950 er markeret med firkant. Det er de to sten rejst for kong Sigtryg i Hedeby, stenene i Glavendrup og Rønninge på Fyn samt Tryggevelde-stenen på Sjælland. (Fra 7-800'erne er der godt 20 sten spredt over Østjylland, Fyn Sjælland og Skåne.) Efter: Øeby Nielsen 2004b fig. 6; digitalt bearbejdet.

Mindesmærkerne i Jelling er skabt fra ca. 940 til 970'erne.¹⁹ De udgjorde en sammenhængende og planlagt helhed, som lå markant i landskabet og kom til at omfatte de vigtigste af de typer, som kendes fra vikingetiden: en meget lang skibssætning, to vældige høje (en med kongegrav), en stor kirke og to kongelige runesten. Kort derfra, i Ravnng Enge, byggedes lidt senere en vældig bro, som måske også indgår i det samlede kompleks. I Jelling rejstes således et stort hedensk monument, der blev ombygget til et endnu større og mere komplekst kristent monument. Bortset fra den lille runesten (rejst af Gorm til minde om Thyre) er alle mindesmærker de flotteste af deres art

i landet, og bortset fra kirken (og broen) var alle baseret på traditionelle typer af mindesmærker. Men helheden, i alt fald i sidste fase, var ny. Det forekommer sandsynligt, at ordet *kuml* (her brugt i flertal) betegner hele samlingen af mindesmærker.²⁰

Skibssætningen var Danmarks og Nordens største, ca. 170 m lang. Det er tænkeligt men kan ikke bevises, at den lille runesten var stævnen her. Den kunne f.eks. være bragt til kirkestedet andetsteds fra. Andre monumentale skibssætninger fra 900-årene er kendt eller omtalt fra Vejerslev og Bække i Jylland, Glavendrup på Fyn, Lejre (her var mindst fire) og Tryggevelde på Sjælland samt måske Kåseberga i Skåne. I Bække og Glavendrup stod en runesten i stævnen. Vejerslev- og Tryggevelde-skibssætningerne er nu forsvundet; den første skal have været ca. 90 m lang og var dermed den største efter Jellings; af denne er kun mindre partier bevaret, hovedsagelig under den yngre Sydhøj.

Der kendes altså monumentale skibssætninger over stort set hele riget, og de må have været specifikt knyttet til den hedenske religion; intet tyder på, at nogen er opført efter kristendommens indførelse. Deres nøjere betydning er imidlertid uklår. I modsætning til små skibssætninger, som f.eks. på Lindholm Høje, er der ingen sikre eksempler på, at de har omrammet begravelse. Men de kan have dannet ramme om kult handlinger. De monumentale skibssætninger var formentlig inspireret af de små skibssætninger samt af skibsformede, men mindre anlæg fra bronzealderen; nogle af dem er også sammenbygget med høje fra bronzealderen. Også her afspejler typen åbenbart en optagethed af rødder, traditioner og kulturel identitet. Der blev skabt en flot ny tradition med meget gamle rødder.²¹

Nordhøjen er Danmarks største *gravhøj* og må være kong Gorms gravhøj. Kernen var en mindre bronze-

Fig. 9. Jelling. Oversigt fra øst ca. 1875. Den store runesten ses lige syd for kirken. Den ældste trækirke lå under den nuværende stenkirke fra omkring 1100. Efter: Kornerup 1875 Tavle 1.

alderhøj. Ved undersøgelserne i 1800-årene blev fundet rester af meget fornemt gravgods, som i princippet svarer til periodens senhedenske aristokratiske mandsgrave (ryttergravene). Gravkammeret blev lukket ca. 959 (dendrokronologisk datering). Begravelsen har været en magnifik hedensk manifestation, der – ligesom tidens andre aristokratiske mands- og kvindegrave – utvivlsomt var en reaktion på den nu hastigt fremrykkende kristendom. Højen selv og den senhedenske tids andre store gravhøje er formentlig en genoptagelse af betydeligt ældre gravmonumenter: storhøje fra bronzealder, romersk jernalder eller ældre germansk jernalder. Der er ingen kontinuerlig dansk tradition. Også ideen med tømrede gravkamre, som i dansk vikingetid næsten udelukkende findes i 900-årene, kan være hentet fra ældre tid og andre lande. Formålet med optagelsen af disse gamle former var utvivlsomt, igen, at skabe nye traditioner med forbindelse til fortiden og at markere kulturel identitet.²²

Kong Haralds store *runesten* er Nordens fornem-

ste (fig. 10).²³ Som noget nyt er den prydet med store billeder: et stort, fremadskridende dyr og Kristus; nyt var også reliefbehandlingen af billeder og ornamentik, de vandrette runelinjer (som i en bog) samt indskrifttypen. Men det var stadig en runesten (ikke en gravsten) og altså igen en grandios nyudvikling af en kendt type mindesmærke; tradition og rødder blev fastholdt. Stenen, der står på sit oprindelige sted præcis midt mellem Nord- og Sydhøjen, må selvsagt være hugget efter det officielle religionsskifte omkring 965. Formentlig er det sket kort tid efter og i forbindelse med opførelsen af kirken og overflytning af graven i højen til kirken; flere arkæologiske iagttagelser tyder herpå. Stenen gav formentlig inspiration til de lidt yngre billedprydede runesten, som i Danmark især kendes fra Skåne.

Den store *trækirke*, som der er fundet spor af under den nuværende stenkirke, blev opført tæt syd for gravhøjen i forbindelse med runestenen.²⁴ Den er vel en af Danmarks ældste kirker og formentlig en dåbs-

Fig. 10. Harald Blåtands store runesten står stadig på sin oprindelige plads, præcis midt mellem centrum af de to høje, jfr. fig. 9, og på den store skibssætnings midterakse. Højde over jorden 243 cm. Stenen har stadig stor appel. I dag forstyrres den samlede oplevelse af de to store billedsider dog af kong Gorms runesten, som oprindeligt stod andetsteds. Foto: ER 1996.

kirke. Kammergraven østligst i skibet rummede de flyttede knogler af en mand, utvivlsomt kong Gorm, som først var begravet i Nordhøjen. Som type var bygningen, en kirke, selvsagt ny i Danmark, men konstruktion og dekorationer (som er ukendte) kan have været i dansk tradition. Placeringen ved gravhøjen og »kristningen« af Gorm må være udtryk for et politisk budskab fra Harald Blåtand om kontinuitet på tværs af religionsskiftet.

Sydhøjen er Danmarks største oldtidshøj, uden grav og opført fra omkring 970, altså i kristen tid.²⁵ Som bygningstype signalerer den tradition (det er ikke en

moderne bygningstype fra det kristne Europa). Der findes andre store, »tomme« høje i Danmark, f.eks. Slots Bjergby-højene på Sjælland, og deres formål er omdiskuteret.²⁶ Jellings Sydhøj kan have været en mindehøj for dronning Thyre og måske for Harald Blåtand selv, svarende til Nordhøjen som mindesmærke for kong Gorm. Dertil kan den være tiltænkt en funktion som tinghøj, altså til afholdelse af tingmøder, jfr. de mange »tinghøje« i Danmark (hvoraf nogle ligger tæt ved kirker) og i Sverige, samt tinghøje på bl.a. Isle of Man og i Dublin. I senere tid vides Jelling at være både syssel- og herredsby, og den fysiske placering af en tingplads lå næppe fast.²⁷ Der kan have været gode grunde for Harald Blåtand til at integrere områdets tingplads i de dynastiske mindesmærker.

Opførelsen af mindesmærkerne i Jelling har krævet en overordentlig stor arbejdsindsats, formentlig udført af udskrevet mandskab. Dertil kommer græstørv i vældige mængder til de to høje. Bortset fra kirken er de enkelte mindesmærker innovative inden for rammerne af nordiske traditioner, og udførelsen er i kongeligt format og kvalitet. Der er fokus på dynastiet, magt, religion og ret (hvis den foreslåede tolkning af Sydhøjen er rigtig). Det er et nationalt monument. Det politiske budskab må være, at Harald var en magtfuld og retmæssig konge, der uanset religionsskiftet ville følge sæd og skik og respektere gamle traditioner. Samtidig understreges religionsskiftet og kongens succes som politiker og kriger – en vægtig markering også i forhold til det ottonske kejserrige. Valget af netop Jelling til denne storslåede samling af mindesmærker kan skyldes beliggenheden ret tæt ved rigets sydgrænse og det tyske rige, hvorfra tidens største politiske, kulturelle og religiøse udfordringer udgik. Efter Harald Blåtands tid er der ikke rejst usædvanlige mindesmærker her. Men det er et overordentligt vellykket

monument, som altid har haft og stadig har appel.

Mens mindesmærkerne i Jelling danner et sammenhængende nationalt monument, der er opført over kort tid, er knyttet til historisk kendte navne og spænder over religionsskiftet, så er *Lejres* historie lang, mindesmærkerne her ligger spredt og stammer fra flere perioder, og storhedstiden sluttede med kristendommens etablering (fig. 11).²⁸ Også Lejre må have haft national betydning. En delvis bevaret, ca. 60-80 m lang skibssætning er fra vikingetiden, og der er rester af yderligere en og oplysninger om to forsvundne, som alle var ca. 40-50 m lange. Desuden er der anselige høje fra ældre tider samt spor af store haller, som formentlig blev brugt ved kulthandler. Men her er ingen runesten eller særligt fornemme grave fra vikingetiden. I den sene del af perioden og i ældre middelalder, da magtens centrum var flyttet til Østdanmark, opfattedes Lejre som Danernes gamle kongesæde, og der omtales et tidligere hedensk kultcentrum her – som også de arkæologiske fund tyder på. Men ud over skibssætningerne, og hallerne, var

Fig. 11. Lejre. Banken med rester af skibssætninger set fra vest. Lige bagved ses Grydehøj, mærket a. Desuden to andre gravhøje. Akvarel 1820 af O.J. Rawert. Efter: S.W. Andersen 1993 fig. 3.

der åbenbart ikke brug for nye synlige mindesmærker her i vikingetiden – formentlig bl.a. fordi traditioner og mindesmærker fra gammel tid allerede var så rigeligt til stede.

8. *Ravning Enge-broen og trelleborgene – nyheder og eksperimenter*

Ravning Enge-broen og de fire trelleborge har mange af Jellingmonumenternes karakteristika: de er store, prestigemarkerende, innovative og kortvarige, og de må have været nationale markeringer. Trelleborgene (fig. 12) er opført ca. 980, og broen er samtidig eller måske nogle få år yngre. De er altså lidt yngre end Jellings mindesmærker, men alle må være opført af Harald Blåtand (i det mindste i hans kongetid), og deres brugstid rækker næppe langt ud over hans død. Opførelsen af bro og borge har krævet overordentlig store ressourcer.

Broen var ca. 760 m lang og over 5 m bred og lå kort syd for Jelling.²⁹ Den er den ældste kendte bro i Danmark og langt den største fra nordisk vikingetid. Den havde utvivlsomt en praktisk funktion ved at give behagelig passage over den brede Vejle ådal og var dertil prestigebyggeri af dimensioner: et mindesmærke. Hvis den mægtige bro anskues i relation til Jelling og som en lidt yngre del af de *kumler*, kong Harald ifølge runestenen lod gøre for sine forældre, var den formentlig også tænkt som en »sjælebro«, der symbolsk skulle lette vejen til Paradis for de hedenske forældres sjæle. Sådanne sjælebroer er nævnt på en række lidt yngre svenske og et par norske runesten.³⁰ I Jylland og på Sjælland er der nogle få andre arkæologisk kendte broer fra sen vikingetid, men de er af moderat størrelse. De få danske runestensindskrifter, som nævner broer, er også »sene«; alle disse er fra Sjælland eller Skåne.³¹

Fig. 12. En af de fire karakteristiske danske trelleborge opført ca. 980, Fyrkat i Nordøstjylland, set fra luften. Foto: Hans Stiesdal, Nationalmuseet.

De fire i dag kendte trelleborge (fig. 12) ligger spredt over landet: Trelleborg i Vestsjælland, Nonnebakken på Fyn, Fyrkat i Nordøstjylland og Aggersborg i Nordjylland ved Limfjorden.³² Det er Danmarks ældste kongelige borge, og med deres ensartede særprægede og konsekvent gennemførte planløsning og de mange store huse var de tydeligvis prestigeanlæg, magtsymboler og mindesmærker, ligesom Ravningsbroen. Selv om borgene utvivlsomt havde praktiske militære funktioner – de må være opført på baggrund af en specifik politisk situation – må de have været temmelig upraktiske at bo og arbejde i. Den overordnede planløsning var ny, og detaljer kan være inspireret fra ottonske kejsersresidenser, men byggematerialerne og hustypen var hjemlige. Borgene repræsenterer både innovation og tradition, men eksperimentet slog fejl. De blev forladt efter få år, utvivlsomt som følge af nye politiske forhold.

Tiden var en opbrudstid og en eksperimenteres tid i Norden. Trelleborgene er således samtidige med Sigtuna i Mellemsverige, der blev grundlagt af kongen ca. 980 efter helt andre principper. Sigtuna blev siden bispesæde og udviklede sig til en by, og også andre steder, som i Roskilde og Lund i Danmark samt Trondheim i Norge, synes nye kongeresidenser fra slutningen af 900-årene og lige omkring år 1000 at være grundlaget for de senere byer og kirkelige centre,³³ mens vigtige hedenske kultcentre og kongsgårde (eller »magtcentre«) i nærheden mistede deres betydning, som Lejre ved Roskilde, Tissø i Vestsjælland og Uppåkra ved Lund.³⁴

9. Mindesmærker i første halvdel af 1000-årene?

Før udgangen af 900-årene var det i Danmark slut med fornemme begravelser med gravgods i senhedensk tradition og med at bygge høje. Skibssætninger var sand-

synligvis forlængst opgivet. Begravelser fra første del af 1000-årene er meget anonyme (i det omfang de har kunnet identificeres), selv om man i nordiske kredse i England brugte flot udsmykkede gravsten på den tid, og Knud den Store skabte sig minder her ved overordentlig stor gavmildhed mod Kirken. Han og sønnen Hardeknud blev også begravet her.³⁵ Runesten blev som nævnt rejst i Danmark til ind i 1020'erne eller lidt senere, men ellers kendes ingen mindesmærker fra første halvdel af 1000-årene, bortset fra enkelte kirker.

Det er tit sagt og skrevet, at aristokratiet efter religionsskiftet markerede sig gennem kirkebyggeri, men det var næppe særlig almindeligt de første 100 år. En enkelt runesten omtaler som nævnt kirkebyggeri, og fra skriftlige kilder og arkæologiske fund kendes tidlige kirker opført af konger eller kongeslæggt i Jelling, Roskilde og Lund. Der må også have været tidlige kirker i de øvrige bispebyer, og fra omkring årtusindskiftet sikkert i andre byer og måske på visse markedspladser. Efterhånden må der også være opført et antal »hovedkirker« ud over landet, hvor de vigtigste sakramenter, som dåb, kunne finde sted.

Men formentlig tog kirkebyggeriet ud over landet først rigtig fat op mod 1060-70, efter Svend Estridsens nye inddeling af landet i bispedømmer.³⁶ Først nu blev der tilsyneladende igen rejst »mindesmærker« i stor stil. Adskillige udgravninger og flere dendrokronologiske dateringer, bl.a. af den ældste kirke i Hørning (fig. 13), tyder herpå. Det kan bemærkes, at denne kir-

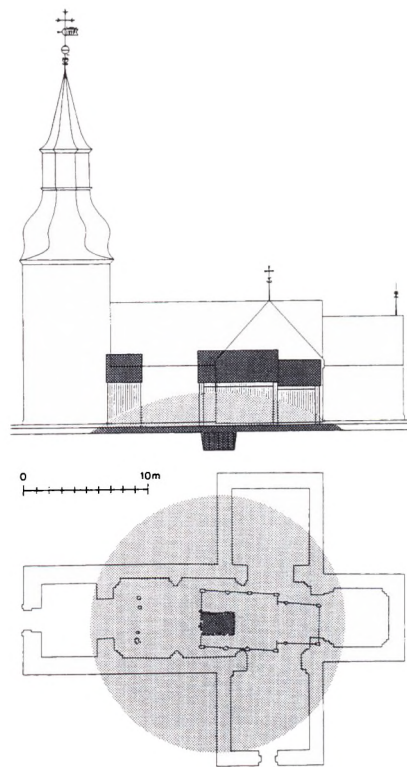

Fig. 13. Hørning kirke i Nordstjylland, nord for Århus. Nederst: den nuværende kirke i forhold til den ældste kirke, en stavkirke fra ca. 1060-70, samt den ældre gravhøj. Baseret på udgravninger 1960. Graven, en kvindegrav fra 2. halvdel af 900-årene, ses lige inden for kirkens vestgavl, hvor døren fandtes. Lige vest for kirken var et klokkehus. Efter Krogh & Voss 1961. Øverst: rekonstruktion af stavkirken opført 1995-97 på Moesgård. Foto: ER 1999.

ke blev bevidst anlagt på en udjævnet gravhøj fra anden halvdel af 900-årene og omhyggeligt placeret, så den døde, en fornem kvinde, kom til at ligge et stærkt symbolsk sted: lige inden for kirkedøren. Igen er der fokus på traditioner og sandsynligvis på slægt.³⁷

Det var formentlig først fra 1100-årenes første halvdel, i forbindelse med stenkirkebyggeriet, at det igen blev almindeligt at rejse flotte, synlige mindesmærker over de døde – nu i form af romanske og ofte husformede gravsten. Igen var det især i bestemte dele af Jylland (tildels svarende til de områder, hvor der før rejstes særlig mange runesten), at denne nye tradition slog an.³⁸ Samtidig blev adskillige runesten bygget ind i de nye kirker, ofte omkring portalen eller som tærskelsten. Dette genbrug af runesten har i mange år været anset for en rent praktisk foranstaltning: at runestenerne var let tilgængelige byggematerialer. Set i et større perspektiv, og på basis af nye studier, skyldes genbruget dog snarere et ønske om markering af traditioner, lokal identitet, slægt og legitimitet i de nye samlingssteder, kirkerne.³⁹

10. Hvornår, hvorfor og hvor?

Interessen eller behovet for at opføre mindesmærker, både nationale og regionale, varierede således markant gennem vikingetiden. Dette, og de typer af mindesmærker, som var i brug, må reflektere vigtige sider af den politiske, kulturelle og religiøse udvikling i landet. Så vidt vor viden rækker i dag, er der kun få mindesmærker i ældre vikingetid; i midten og anden halvdel af 900-årene er der mange mindesmærker, mange af stort format og mange typer; der er få og få typer (runesten og kirker) omkring år 1000 og i de første årtier af 1000-årene; der er stort set kun kirker og få af dem indtil midten af 1000-årene; først herefter tog

kirkebyggeriet fart, og først ind i 1100-årene blev det igen almindeligt at markere aristokratiets grave.

Bortset fra kirkerne udtrykker mindesmærkerne stor interesse for traditioner og kulturel identitet. Det fremgår også, at der var store regionale forskelle i riget, hvad angår interesse for mindesmærker i landskabet (bortset fra skibssætninger og kirker). Interessen var særlig stor i Jylland og særlig udbredt i bestemte jyske regioner. Dog har også dele af Skåne mange runesten, som generelt er samtidige med den yngre del af de jyske sten (runologisk hørende til »Efter-Jelling«-gruppen). Kun Jellingmonumenterne, Ravning Enge-broen og trelleborgene er egentlige nationale monumenter, alle er nyskabende, og alle er fra midten-anden halvdel af 900-årene.

Det komplekse mønster, som begynder at tegne sig, svarer overordnet til forholdene i England omkring religionsskiftet dér hen ved 350 år tidligere. De er diskuteret af Martin Carver,⁴⁰ som fremhæver, at mindesmærker er politiske udtryk og svar på »stress«; hans tolkninger kan i vidt omfang overføres til Danmark. Også i England (og andetsteds) skabtes en serie nye markante mindesmærker i religionsskiftets tid. Også disse var inspireret af mindesmærker fra fortiden eller andre lande – der blev skabt nye traditioner – og de var »aktive« i ret kort tid. Behovet opstod på grund af tidens politiske, kulturelle og religiøse omskifteligheder. Det var en opbrudstid også på mange andre felter end religionens, ligesom i Danmark.

Herpå fulgte i England en periode så godt som uden mindesmærker, omtrent som i Danmark. I Danmark falder den mindesmærkefattige tid imidlertid ret nøje sammen med tiden for de succesrige vikingetogter mod England og det indbringende og berømmelige herredømme over landet. Det må derfor

overvejes, om en væsentlig grund til »manglen« på fysiske mindemærker i Danmark i denne tid skyldes, at aristokratiets energi i vidt omfang var optaget udenlands, og at det måske var særlig vigtigt med mindesmærker ovre i det nyligt erobrede land, hvor de da også findes. Desuden kunne store bedrifter som nævnt udødeliggøres på anden vis, f.eks. i digte og billeder, som var mobile.

Da man et halvt århundrede efter Englands religionsskifte igen fandt det vigtigt at skabe mindesmærker, var der en række variationer i de former, som kom i brug i forskellige områder. Carver foreslår at se det som markeringer af lokal identitet: at man i forskellige områder bevidst valgte forskellige udtryk for sin kristendom, sin magt, og hvordan man ville mindes. Samme synsvinkel kunne anlægges på de betydelige regionale variationer, som gælder for mindesmærker i Danmark gennem hele den behandlede periode og videre op gennem middelalderen. I Danmark kan det store kirkebyggeri fra midten og anden halvdel af 1000-årene desuden ses som udtryk for en helt ny politisk situation: at konge og aristokrati efter Englandseventyrenes afslutning igen satte fokus på Danmark og på de lokale forhold.

Overordnet understreger mindesmærkerne de meget store regionale forskellige inden for riget, som i øvrigt giver sig til kende også i så mange andre arkæologiske fund. Disse regionale forskelle betyder, at teorier baseret på særlige forekomster eller koncentrationer af mindesmærker må vurderes også på denne baggrund.¹¹ Mindesmærkerne giver dertil et indblik i tidens mentalitet og ideologier, i teknologier og æstetik. Og de giver markante eksempler på, hvordan man i opbrudstider besvarede udfordringer fra det kristne Europa.

Noter

1. Wamers 1994; Sørensen 2001.
2. Roesdahl 1997a.
3. En overordentlig stor litteratur belyser emnet. Se bl.a. Hobsbawn & Rangers (ed.) 1983; Werner 1985; Otto & Pedersen 2000; Carver 2001; Christiansen 2002 s. 247-50.
4. Oversigter, se f.eks. A.E. Christensen 1969; Skovgaard-Petersen, Christensen & Paludan 1977 s. 179-286; P. Sawyer 1988; Lund 1994; samme 1997; Roesdahl 2001; samme 2002.
5. Moltke 1976 s. 147; Stoklund 1991 s. 292f.; Øeby Nielsen 2004b s. 37-44 og bilag 2.
6. Skibssætning: DR 230 (Sjælland). Høj: DR 29, 34, 143 (Jylland), 230 (Sjælland). Bro: DR 229; 238; 269 samt måske DR 210, 235 (fire fra Sjælland og en fra Skåne). Kuml: DR 2, 4, 30, 36, 41-42 + Jelling 3, 55-56, 81, 106, 110, 133 143 (Jylland), 209 (Fyn), 219 (Lolland), 271, 277, 293-94, 318, 337 (Skåne). Kirke: DR 315 (Skåne).
7. DR 41-42 (Jelling), 230 (Tryggevælde), 209 (Glavendrup), 30 (Bække).
8. DR Text, sp. 676-77; Nielsen 1953; Moltke 1976 s. 172-74; Stoklund 1991 s. 287. Cf. Jesch 2001 s. 227.
9. Se note 6 for DR-numre. Typeinddeling er efter DR. Om absolute dateringer, se Stoklund 1991. Om miljøerne, se også Jesch 2001 s. 227; Øeby Nielsen 2004b s. 110f.
10. Jfr. Lerche Nielsen 1997.
11. F.eks. Roesdahl 1997b; Brink 2001; Christiansen 2002 s. 247-50. Om runestens placering se Øeby Nielsen 2001; samme 2004b s. 89-91. Om *kuml* se Jesch 2001 s. 227.
12. Om runestensindskrifter og navne, se DR og særlige sten nævnt i note 6 ovenfor. Om skibssætninger, se note 7. Den nævnte sten fra Sønder Vissing er DR 55. Se også Jesch 2001 s. 227; Øeby Nielsen 2004b s. 110f. og bilag 4 s. 230. Om Estrids kirkebyggeri, se f.eks. de i note 4 omtalte værker. Om begravelser, se nedenfor note 14.
13. Gräslund 1989; B. Sawyer 1991.
14. Oversigter med henvisninger i f.eks. Müller-Wille 1978; Roesdahl 1980 s. 46-50, 186-99; samme 1983; Kleiminger 1993 (med mange udbredelseskort); Eischmidt 1994; Pedersen 2002; samme 2003; Svanberg 2003; Pedersen under udgivelse; Roesdahl under udgivelse.
15. Øeby Nielsen 2001; samme 2004a s. 88f.; samme 2004b s. 57-104,
16. DR 41-42.

17. DR 2, 4.
18. Moltke 1976 s. 178.
19. Kornerup 1875; Krogh 1982; samme 1993; Krogh & Olsen 1993. Oversigt i f.eks. Roesdahl 1997a; samme 2002.
20. Som fremført af Moltke 1976 s. 172-74 (også selv om Nordhøjen alligevel ikke kan være Thyres høj, jfr. Stoklund 1991 s. 287).
21. Om danske skibssætninger og andre stensætninger og deres tolkning: DR, Text, sp. 713, 998f.; Roesdahl 1980 s. 190 m. henv.; Capelle 1986 (også om udenlandske skibssætninger). Om Kåseberga, se Strömberg 1998. Om Lejre, med diskussion, se S.W. Andersen 1993, passim og s. 91-94.
22. Om tradition, se Pedersen 2003; Pedersen under udgivelse; Roesdahl under udgivelse.
23. DR 42; Moltke 1976 s. 162-74; Krogh 1980; samme 1993 (om placeringen); Wilson 1995 s. 127-37; Roesdahl 1999.
24. Op. cit. i note 19.
25. Op. cit. i note 19.
26. H. Andersen 1951; samme 2004.
27. KLNLM vol. 18, 1974: Tingsted. Tak til Stefan Brink for diskussion af ideen.
28. Om Lejre se T. Christensen 1991a; samme 1991b; S.W. Andersen 1993; T. Christensen 2004.
29. Schou Jørgensen 1997. Om præcis datering jfr. K. Christensen 2003.
30. Roesdahl 1990; jfr. Gräslund 1989; B. Sawyer 1991.
31. Om andre arkæologisk fundne broer og alternativ tolkning, se Schou Jørgensen 1997; P. Sawyer 1988 s. 97-101. Om broer nævnt på runesten, se note 6 ovenfor; jfr. Øby Nielsen 2004a s. 88f.
32. Olsen & Schmidt 1977; Roesdahl 1977; samme 1987; Olsen 1999, kap. 6. Måske hører Borgeby i Skåne, nord for Malmö, også til gruppen (Svanberg & Söderberg 1999).
33. Clarke & Ambrosiani 1991 s. 46-89.
34. Jørgensen 2002 (Tissø); T. Christensen 2004 (Lejre); Larsson (ed.) 2004 (Uppåkra).
35. Om nordiske gravsten i England, se Wilson 1974; Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture IV, 1995, passim; Holman 1998 (de nordiske gravsten i England, der kan identificeres som nordiske, må være inspireret af engelske gravmonumenter, men er dekoreret i nordisk stil eller har nordiske runer eller navne). Andre arkæologiske spor af forbindelser England-Danmark i 1000-årene er senest behandlet af Pedersen 2004. Om Knuds kirkelige donationer, se f.eks. Lawson 1993, ch. 4. Om kongebegravelser se f.eks. Müller-Wille 1982.
36. Roesdahl 2004; Thaastrup-Leth 2004.
37. Op.cit. i note 36; Krogh & Voss 1961; Voss 1991. Om gravens datering jfr. Roesdahl under udgivelse, note 4.
38. Løffler 1889; Moltke 1960; Fisker og Højrup 1995; Carelli 2001 s. 314-26; Roesdahl under udgivelse.
39. Øby Nielsen 2001; samme 2004a s. 89-93; samme 2004b s. 134-69.
40. Carver 2001.
41. Se også Stoklund 1991 s. 295 f.

Litteratur

- Andersen, H.: Tomme høje. *Kuml* 1951, s. 91-135.
 –: Den tomme høj. *Skalk* 2004:5, s. 5-10.
- Andersen, S.W.: Lejre – skibssætninger, gravhøje, Grydehøj. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1993, s. 7-143.
- Brink, S.: Mythologizing Landscape. Place and Space of Cult and Myth. *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte. Festschrift für Anders Hultgård*, RGA-E Bd. 31 (ed. M. Stausberg). Berlin, New York 2001, s. 76-112.
- Capelle T.: Schiffsetzungen. *Prähistorische Zeitschrift* Bd. 61, 1986, s. 1-63.
- Carelli, P.: *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm 2001.
- Carver M.: Why that? Why there? Why then? The politics of early medieval monumentality. *Image and Power in the Archaeology of Early Medieval Britain. Essays in honour of Rosemary Cramp* (ed. H. Hamerow et al.). Oxford 2001, s. 1-22.
- Christensen, A.E.: *Vikingtidens Danmark*. København 1969.
- Christensen, K.: Raving-broens alder. *Kuml* 2003, s. 213-26.
- Christensen, T.: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde 1991a.
 –: Lejre beyond legend – the archaeological evidence. *Journal of Danish Archaeology* 10, 1991, s. 163-85 1991b.
 –: Fra hedenskab til kristendom i Lejre og Roskilde. *Kristendommen i Danmark før 1050* (red. N. Lund). Roskilde 2004, s. 191-200.
- Christiansen, E.: *The Norsemen in the Viking Age*. Oxford 2002.
- Clarke, H. & B. Ambrosiani: *Towns in the Viking Age*. Leicester 1991. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture*, vol. IV. South-East England, by D. Tweddle, M. Biddle, B. Kjølbbye-Biddle. Oxford 1995.
- DR + nr = *Danmarks Runeindskrifter* 1-2, Atlas, Text, ved L. Jacobsen & E. Moltke. København 1941-42.
- Eienschmidt, S.: *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*.

- Kiel/Bonn 1994.
- Fisker, E.B. & L.B. Højrup: Bevaring og udbredelse af danske gravsten fra middelalderen. *Anno Domini* 1995, s. 7-18.
- Gräslund, A.-S.: »Gud hjålp nu vål hendes sjål«. *Tor* 22, 1989, s. 223-244.
- Hobsbawn, E. & T. Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge 1983.
- Holman K.: Scandinavian Runic Inscriptions as a Source for the History of the British Isles: The St Paul's Rune-stone. *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Proceedings of the Fourth International Symposium on Runes and Runic Inscriptions in Göttingen 4-9 August 1995* (ed. K. Düvel). Berlin, New York 1998, s. 629-638.
- Jesch, J.: *Ships and Men in the Late Viking Age. The vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. Woodbridge 2001.
- Jørgensen, I.: Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual* (ed. K. Jennbert et al.). Lund 2002, s. 215-247.
- Kleininger, H.U.: Gravformer og gravskik i vikingetidens Danmark. *Lag 4*. Højbjerg 1993, s. 77-170.
- KLNM vol. 18 = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* vol. 18. København m.v. 1974.
- Kornerup, J.: *Kongehøiene i Jelling*. København 1875.
- Krogh, K.J.: The Royal Viking Viking-Age Monuments in Jelling in the Light of Recent Archaeological Excavations. *Acta Archaeologica* 53, 1982, s. 183-216.
- : *Gåden om Kong Gorms Grav. Vikingekongernes Monumenter i Jelling*, Bd. I. Herning 1993.
- Krogh, K.J. & O. Olsen: Fra hedenskab til kristendom. *Da klinger i muld ... 25 års arkæologi i Danmark* (ed. S. Hvass/B. Storgaard). København 1993, s. 233-36 (English version: From Paganism to Christianity. *Digging into the Past. 25 years of archaeology in Denmark* (ed. S. Hvass/B. Storgaard). Copenhagen 1993, pp. 233-236).
- Krogh, K.J. & O. Voss: Fra hedenskab til kristendom i Hørning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961, s. 5-34.
- Larsson, L. (ed.): *Continuity for centuries* (Uppåkra-studier 10). Stockholm 2004.
- Lawson, M.K.: *Cnut. The Danes in England in the early eleventh century*. London 1993.
- Lerche Nielsen, M.: Runologien mellem sprogvitenskaben og arkæologien – med et sideblik på de forskellige tolkninger af Glavendrupindskriften. *Beretning fra sekstende tværfaglige vikingesymposium* (ed. H. Bekker-Nielsen & H.F. Nielsen). Højbjerg 1997, s. 37-51.
- Lund, N.: Cnut's Danish kingdom. *The Reign of Cnut. King of England, Denmark and Norway* (ed. A. Rumble). Leicester 1994, s. 27-42.
- : The Danish Empire and the end of the Viking Age. *The Oxford illustrated History of the Vikings* (ed. P. Sawyer). Oxford 1997, s. 156-181.
- Løffler, J.B.: *Danske Gravstene fra Middelalderen*. København 1889.
- Moltke, E.: Gravmonumenter. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* vol. 5. København m.v. 1969, sp. 424-434.
- : *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976 (English version: *Runes and their Origin. Denmark and elsewhere*. Copenhagen 1985).
- Müller-Wille, M.: Frühmittelalterliche Prunkgräber im südlichen Skandinavien. *Bonner Jahrbücher* 178, 1978, s. 633-652.
- : Königsgrab und Königskirche. Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 63, 1982, s. 350-412.
- Nielsen, K.M.: *Kuml* 1953, s. 7-14.
- Olsen, O.: *Da Danmark blev til*. København 1999.
- Olsen, O. & H. Schmidt: *Fyrkat. En jysk vikingeborg. Bd. 1. Borgen og bebyggelsen*. København 1977.
- Otto, T. & P. Pedersen: Tradition Between Continuity and Invention: An Introduction. *Folk. Journal of the Danish Ethnographic Society*, vol. 42 [*Antropology and the Revival of Tradition: Between Cultural Continuity and Invention*, ed. T. Otto & P. Pedersen], 2000, s. 3-17.
- Pedersen, A.: Prachtgräber des 10. Jahrhunderts in Südsandinavien – Tradition und Erneuerung. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit* (ed. J. Henning). Mainz 2002, s. 81-94.
- : Reiche Bestattungen einer Aufbruchzeit – Tradition und Erneuerung in den Grabsitten des 10. Jahrhunderts in Altdänemark. *Erinnerungskultur im Bestattungsritual* (ed. J. Jarnut & M. Wemhof). München 2003, s. 145-74.
- : Anglo-Danish Contact across the North Sea in the Eleventh Century: A Survey of the Danish Archaeological Evidence. *Scandinavia and Europe 800-1350. Contact, Conflict, and Coexistence* (ed. J. Adams & K. Holman). Turnhout 2004, s. 43-67.
- : Ancient mounds for new graves – an aspect of Viking-Age burial customs in southern Scandinavia. *Old Norse religion in long-term perspectives* (Vågar til Midgård), (ed. A. Andren, K. Jennbert & C. Raudvere). Lund, under udgivelse.
- Price, N.: *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala 2002.

- Roesdahl, E.: *Fyrkat. En jysk vikingeborg. 2. Oldsagerne og gravpladsen*. København 1977.
- : *Danmarks vikingetid*. København 1980 (English version: *Viking Age Denmark*. London 1982).
- : Fra vikingegrav til Valhal i 900-årenes Danmark. *Beretning fra andet tværfaglige vikingesymposium* (ed. T. Kisbye et al.). Højbjerg 1983, s. 39-49.
- : The Danish geometrical Viking Fortresses and their Context. *Anglo-Norman Studies IX. Proceedings of the Battle Conference 1986*. Woodbridge 1987, s. 208-226.
- : At bygge bro – om det ældste brobyggeri i Norden. *Gulnars hus. En gave til Hendes Majestæt Dronning Margrethe den Anden på fødselsdagen, den 16. april 1990* (ed. A. Bistrup et al.). København 1990, s. 23-28.
- : Cultural Change – Religious Monuments in Denmark c. AD 950-1100. *Rom und Byzans im Norden, I* (ed. M. Müller-Wille). Mainz, Stuttgart 1997, s. 229-248 (1997a).
- : Landscape sculpture in the Viking Age. *Aarhus Geoscience* 7, 1997, s. 147-55 (1997b).
- : Jellingstenen – en bog af sten. *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård* (ed. O. Høiris et al.). Århus 1999, s. 235-244.
- : Denmark – a thousand years ago. *Europe around the year 1000* (ed. P. Urbanczyk). Warsaw 2001, s. 351-66.
- : Harald Blauzahn – ein dänischer Wikingerkönig aus archäologischer Sicht. *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit* (ed. J. Henning). Mainz 2002, s. 95-108.
- : Hvornår blev kirkerne bygget? *Kristendommen i Danmark før 1050* (ed. N. Lund). Roskilde 2004, s. 201-6.
- : Aristocratic burial in late Viking Age Denmark – custom, regionalty, Conversion. *Herrschaft – Tod – Bestattung. Zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle (Kongress Kiel 2003)* (ed. C. von Carnap-Bornheim, D. Krause, A. Wesse). Bonn, under udgivelse (2006).
- Sawyer, B.: Women as bridge-builders: the role of women in Viking-age Scandinavia. *People and Places in Northern Europe 500-1600. Essays in Honour of Peter Hayes Sawyer* (ed. I. Wood & N. Lund). Woodbridge 1991, s. 211-224.
- Sawyer, P.: *Da Danmark blev Danmark*. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 3, 700-1050 (ed. O. Olsen). København 1988 (2. udg. med få ændringer 2002).
- Schou Jørgensen, M.: Vikingetidsbroen i Ravning Enge – nye undersøgelser. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1997, s. 74-87.
- Skovgaard-Petersen, I., A.E. Christensen & H. Paludan: *Danmarks Historie* Bd. 1. *Tiden indtil 1340*. København 1977.
- Stoklund, M.: Runesten, kronologi og samfundsrekonstruktion. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (ed. M. Iversen). Højbjerg 1991, s. 285-97.
- Strömberg, M.: The Complex Meaning of Sweden's Largest Stone Ship »Ales stenar«. *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit bis zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille* (ed. A. Wesse). Neumünster 1998, s. 275-80.
- Svanberg, F.: *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800-1000. Decolonizing the Viking Age 2*. Stockholm 2003.
- Svanberg, F. & B. Söderberg: *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Lund 1999.
- Sørensen, A.C.: *Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age*. Roskilde 2001.
- Thaastrop-Leth, A.K.: Trækirker i det middelalderlige Danmark indtil ca. 1100 – hvornår blev de bygget? *Kristendommen i Danmark før 1050* (ed. N. Lund). Roskilde 2004, s. 207-14.
- Voss, O.: Høringgraven. *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid* (ed. M. Iversen). Højbjerg 1991, s. 189-203.
- Wamers, E.: König im Grenzland. Neue Analyse des Bootkammergrabes von Haidaby. *Acta Archaeologica* 65, 1994, s. 1-56.
- Werner, J.: *Adelsgräber von Niederstotzingen bei Ulm und von Bokchondong in Südkorea. Jenseitsvorstellungen vor Rezeption von Christentum und Buddhismus im Lichte vergleichender Archäologie* (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Abhandlungen. Neue Folge, Heft 10). München 1988.
- Wilson, D.M.: Men de ligger i London. *Skalk* 1974: 5, s. 3-8.
- : *Vikingetidens konst*. Lund 1995.
- Wimmer, L.F.A.: *De danske Runemindesmærker undersøgte og tolkede af Ludvig F.A. Wimmer. Afbildninger udførte af Magnus Petersen*. København 1893-1908.
- Øeby Nielsen, G.: Runestones as Communication – the Danish Material. *Offa* 58, 2001, s. 165-72.
- : Runesten og religionsskifte. *Kristendommen i Danmark før 1050* (ed. N. Lund). Roskilde 2004, s. 86-94 (2004a).
- : *Magt og mentalitet, kontinuitet og brud i tiden for religions- og kulturskiftet ca. 950-1200 belyst ud fra runesten og deres fundforhold*. Upubliceret ph.d. afhandling ved Aarhus Universitet 2004 (2004b).